

DE VERBEELDING DOORLICHT

Studieverslag van een studieverlof april-mei 2009

Piet van Die

Woord vooraf

In de maanden april-mei van 2009 genoot ik studieverlof. Na eerdere studieverloven al gewijd te hebben aan het thema van de relatie tussen geloof en verbeelding, besteedde ik ook dit keer aandacht aan dit thema. Maar nu ging ik nader in op kritische vragen die rond dit thema te stellen zijn. Mijn bevindingen vindt u in bijgaand verslag.

Ik dank de kerkenraad en gemeente van De Morgenster voor de tijd en ruimte mij geschonken om in alle vrijheid mijn aandacht te kunnen wijden aan één thema. Hoewel ik al veelvuldig in de gelegenheid was een studieverlof op te nemen voelt het telkens weer als een privilege.

Dank ook aan mijn collega Annette Driebergen die – hoewel parttimer – in alle opzichten volledig beschikbaar was voor het gemeentewerk en mij in staat stelde het werk volledig achter me te laten.

1. Inleiding

Probleemstelling

Verbeelding is een populair begrip. Wie het woord intikt bij *Google* krijgt binnen 0,13 seconden 869.000 verwijzingen naar websites waar het woord een rol speelt. Wie vervolgens bij de onlineboekhandel *bol.com* zoekt naar Nederlandse boeken met titels waarin het woord 'verbeelding' voorkomt, ontdekt dat hij uit 298 boeken kan kiezen. Het betreft boeken met thema's op de meest uiteenlopende terreinen en in de meest uiteenlopende genres: filosofie, psychologie, poëzie, kunst, esoterie, literatuur, politiek, etc. Kortom, er lijkt geen terrein waarop het woord 'verbeelding' niet gebruikt wordt of kan worden.

De theologie doen daar niet voor onder. Onder theologen is verbeelding ook een populair begrip. Het aantal publicaties over de relatie van geloof en verbeelding is nog steeds groeiende en wereldwijd inmiddels zelfs onoverzienbaar. Kennelijk is het oordeel dat men met verbeelding een adequaat begrip in handen heeft om in deze tijd uit te leggen waar het in het geloof om gaat. Dat oordeel deel ik. Het voert te ver om dat hier te onderbouwen. Mijn opmerking is uitsluitend bedoeld om mijn positie duidelijk te maken.

Dat neemt niet weg dat 'verbeelding' ook een gevaarlijk begrip is. Niet zozeer omdat het een containerbegrip lijkt te worden dat iedereen naar eigen goeddunken kan invullen (dat ook), maar vooral om twee redenen die de aard van het geloof zelf betreffen. Wat de eerste reden betreft: het begrip verbeelding blijft voor velen de gevoelswaarde houden van 'illusoir', 'bedacht', 'niet echt'. Sommige theologen (zoals H.M. Kuitert) lijken deze betekenis ook juist op het oog te hebben. Maar dan rijst de vraag: beantwoordt er nog werkelijkheid aan onze gelovige beelden? En vooral: waar blijft de openbaring? Kan daar nog wel sprake van zijn?

De tweede reden waarom verbeelding voor geloof en theologie een problematisch begrip zou kunnen zijn is het beeldverbod in de Bijbel (Exodus 20, 4). God onttrekt zich aan beelden. En dus ook aan ver-beeld-ing, zou je zeggen. Is dan nu juist het woord verbeelding, ondanks zijn populariteit in onze cultuur en de schijnbare kansen die het biedt om het geloof in onze cultuur verstaanbaar te maken, niet het verkeerde begrip om ermee te duiden waar het in het christelijk geloof om gaat?

Ik formuleer dan ook mijn vraagstelling als volgt:

Is het woord 'verbeelding' niet om twee redenen een problematisch begrip om ermee aan te duiden waar het in het geloof om gaat:

- 1. vanwege de connotatie 'illusoir' (waardoor het de mogelijkheid van openbaring uitsluit)*
- 2. vanwege het beeldverbod in de Schrift zelf (waardoor het geen recht zou doen aan de áárd van de openbaring)?*

Twee gidsen

Voor de beantwoording van deze vragen neem ik twee denkers in de arm: de Amerikaanse theoloog Garrett Green (met name in zijn boek *Imagining God*) en de Franse filosoof Jean-Luc Marion (met name in zijn *The Visible and the Revealed*).

De denkwegen die zij gaan zijn - omdat de een theoloog is en de ander filosoof - verschillend. Daarom laten zij zich niet helemaal een op een vergelijken. Maar ik zal laten zien dat zij ieder op hun eigen manier mij verder helpen bij de beantwoording van de vraagstelling. Dat Marion het begrip verbeelding zelden gebruikt is daarbij van minder belang: wat hij als fenomenoloog poogt aannemelijk te maken ligt op het terrein van mijn vraagstelling.

Om het volgen van hun denkweg wat gemakkelijker te maken, hier alvast een vooruitblik. Welke antwoorden of denkrichtingen lichten op als je met de wichelroede van mijn vraagstelling door hun werk loopt? Hier de antwoorden in een notendop:

Ad 1:

Garrett Green: verbeelding komt niet in de plaats van openbaring; zij is er slechts het aanknopingspunt of de plaats voor.

Jean-Luc Marion: er bestaat een categorie fenomenen die er op wijst dat de mogelijkheid van openbaring niet uitgesloten mag worden.

Ad 2:

Garrett Green: het gaat in de gelovige verbeelding niet om idolen of plaatjes die fixeren, maar om verhalende patronen die hun grens vinden in Gods vrijheid.

Jean-Luc Marion: het beeldverbod gaat in tegen het fixeren van de openbaring, daarom moet er onderscheiden worden tussen idolen en iconen.

Bij beiden zal Jezus als het icoon van de onzichtbare God een sleutelrol blijken te spelen. Beeld en openbaring lijken in hem samen te vallen.

2. Green: God verbeelden

De theologische denkweg

Spreken als theoloog

Voor Green staat van meet af aan vast: spreken als theoloog houdt in dat je recht doet aan de openbaring, aan de genade, aan het initiatief van Gods kant. Hij wil zijn theologie dan ook niet *funderen* op de verbeelding. De keuze voor dit begrip is voor hem een ad hocmaatregel, een hulpmiddel. Maar wel een middel waarmee hij twee vliegen in één klap kan slaan. Allereerst: hij meent dat het begrip verbeelding dienstig kan zijn om uit een theologische impasse van jewelste te kunnen komen – een impasse die de theologie vanaf het begin van de 20ste eeuw in zijn greep houdt. Vervolgens: het begrip verbeelding stelt de theologie in staat om het geloof te omschrijven in termen die geldig zijn binnen de religiewetenschappen en de cultuur in het algemeen. Anders gezegd, het begrip verbeelding kan de theologie verder helpen, niet alleen intern, maar ook in het gesprek met de religiewetenschappen en de cultuur in het algemeen.

Het aanknopingspunt

Wat is die zojuist genoemde impasse van jewelste? Het is de kwestie van het zogenaamde 'aanknopingspunt': de kwestie die haar oorsprong vindt in het debat tussen Karl Barth en Emil Brunner in de dertiger jaren van de twintigste eeuw. De centrale vraag in dit debat was: is er een aanknopingspunt in de mens voor de openbaring van God? Brunner was van mening dat er inderdaad in de mens zelf een aanknopingspunt moest zijn, dat hij formuleerde als: de *Ansprechbarkeit* van de mens. Maar Barth verzette zich daar heftig tegen. '*Nein!*' luidde de titel van zijn verweerschrift tegen Brunner. Voor Barth was het onbestaanbaar dat een niet-theologische categorie het fundament voor de theologie zou zijn. Dat zou tekort doen aan de genade van God als de Absolute Ander.

Maar deze visie bracht de theologie – aldus Green – in een impasse: zij werd erdoor opgesloten in zichzelf en is dan ook niet meer in staat tot een gelijkwaardig gesprek met de niet-theologische wetenschappen. Tegelijk kan de theologie voor zichzelf niet uit onder de noodzaak een aanknopingspunt aan te wijzen: waar en hoe kan Gods openbaring anders in onze werkelijkheid 'landen'? Maar – zo luidt dan ook meteen de tegenvraag – als de theologie een menselijk vermogen aanwijst tot ontvankelijkheid van Gods verlossend handelen, komt dat dan niet in

minderling op Gods verlossend handelen? Ziedaar de verlamming die de theologie al decennia lang in haar greep houdt.

De impasse doorbroken

Green meent dat met de introductie van het begrip verbeelding in de theologie haar impasse doorbroken kan worden. Hij laat zien dat Barth niet tegen een aanknopingspunt als zodanig was, maar tegen een *materieel* aanknopingspunt: een vermogen in de mens om *uit zichzelf* iets van God gewaar te worden, een 'gevulde' capaciteit waar de openbaring direct aansluiting bij kan vinden. Maar voor Green is de vraag: is er niet een *formeel* aanknopingspunt denkbaar: een aanknopingspunt niet als *fundament*, maar als *plaats* van de openbaring? Green is van mening van wel. Hij denkt die ook in de theologie van Barth zelf aan te kunnen wijzen, namelijk het *imago Dei* – het beeld van God. Dat beeld is weliswaar door de zonde in de mens verwoest, maar staat door de openbaring nieuw op in de mens. Met slechts een kleine accentverschuiving – zo meent Green – kan Barth's opvatting over de wijze waarop de openbaring wordt ontvangen omschreven worden als een *bekering van de verbeelding*.

Maar is verbeelding niet een voorbeeld van niet-theologische categorie – een categorie die Barth zo verfoeide? Green laat zien dat Barth tegen algemene categorieën was waarop de theologie wordt *gegrondvest*. Maar daarom moeten we verbeelding ook niet zien als de grond, basis of vooronderstelling van het contact tussen God en mens, maar louter als een *plaats of de manier waarop* dit contact plaatsvindt. Op deze manier doe je recht: a) aan de goddelijke act van genade die niet gereduceerd wordt tot een menselijke mogelijkheid of behoefte, b) aan de menselijke act van geloven, die vergelijkbaar is met andere vormen van menselijke ervaring.

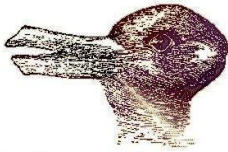
De paradigmatische verbeelding

Nadat hij zich zo uitgebreid verantwoord heeft ten overstaan van Karl Barth als het 'geweten' van de theologie, is voor Green de weg vrij zijn theorie verder uit te werken. Wat bedoelt hij precies met verbeelding? Voor een beantwoording van die vraag zoekt Green aansluiting bij de wetenschapsfilosofie, meer in het bijzonder bij het begrip 'paradigma'.

Het begrip paradigma werd in de wetenschapsfilosofie geïntroduceerd door Thomas Kuhn. Paradigma's zijn in zijn beschrijving geaccepteerde modellen voor onderzoek. Een paradigma beperkt de wetenschappelijke aandacht naar een specifiek begrensde gebied van fenomenen en beziet deze fenomenen binnen het verklarend kader en vanuit het patroon van

het model. Een duidelijk voorbeeld van een dergelijk paradigma is de evolutietheorie: een geheel waarbinnen talloze verschijnselen verklaard kunnen worden. In veel andere gevallen zijn wij ons misschien niet zo sterk bewust dat onze perceptie plaatsvindt binnen en met behulp van een paradigma. In de meeste gevallen worden wij ons dan ook pas bewust van paradigma's wanneer er zogenaamde *paradigmawisselingen* plaatsvinden. Wanneer in toenemende mate verschijnselen zich niet meer laten verklaren binnen een oud paradigma, ontstaat er een crisis die plotseling zorgt voor een omslag naar een nieuwe paradigma.

Een eenvoudig voorbeeld van een paradigma en een paradigmawisseling is de bekende eend-konijn:

Wie naar deze afbeelding kijkt kan er een eend in zien, maar ook een konijn. Wie de eend ziet, ziet misschien het konijn niet. In ieder geval kun je ze niet gelijktijdig zien. Dat komt omdat je alle delen en details uitsluitend binnen en met behulp van één paradigma ziet. Binnen het paradigma 'eend' zie je bijvoorbeeld een snavel. Maar diezelfde snavel vormt binnen het paradigma 'konijn' plots de oren! Maar dat het oren zijn zie je pas als je het bekijkt in het nieuwe paradigma. Anders gezegd: ons kijken wordt bepaald door een totaalbeeld waarmee wij naar de delen kijken en waarmee de delen in een zinvol patroon opgenomen worden.

De religieuze verbeelding

Green omschrijft nu de verbeelding als een *paradigmatisch vermogen*: een manier van kijken met behulp van een ordenend patroon. Hij kiest voor deze paradigmatische verbeelding vanwege de mogelijkheden om de tweedeling van geloof en wetenschap te overbruggen: ook de wetenschap maakt immers gebruik van paradigma's. Maar keuze van Green is ook en vooral ingegeven vanwege de kansen die de paradigmatische verbeelding biedt om het punt van het contact tussen God en mens aan te wijzen. Zoals de wetenschap haar theorieën en modellen heeft waarmee zij de werkelijkheid beziet en ordent, zo heeft de religie haar normatieve teksten, rituelen en dogma's. Green wijst op dit punt van zijn betoog de Apostolische Geloofsbelijdenis aan als een belangrijk christelijk paradigma: christenen hebben zich de wereld voorgesteld volgens dit credo.

Is 'zien' dan gelijk aan 'zien *als*'? Voor het geloof niet, maar in de theologie wel. Het is namelijk taak van de theologie om te interpreteren, om de eigen aard van het geloof uiteen te zetten. Maar tussen *zien* en *interpreteren* is een belangrijk verschil. Green maakt dat duidelijk met het voorbeeld van iemand die in de schemering een graspol houdt voor een konijn. Zo iemand zegt niet: 'Ik zie een graspol *als* een konijn.' Dat zegt hij hoogstens achteraf als hij zijn vergissing inziet. Maar tot die tijd zegt hij: 'Ik zie een konijn.' De graspol *is* voor hem een konijn. In de perceptie is het dus anders dan in de interpretatie: de perceptie speelt zich af *binnen* een paradigma. *Green maakt dus een onderscheid tussen de kijkende verbeelding en de interpreterende verbeelding.* Dat zal zo meteen nog van belang blijken als we zien hoe hij dat nader invult voor het geloof.

Het paradigma van het geloof: het imago Dei

Nadat hij de gelovige verbeelding ingetekend heeft in het wijde veld van religie en cultuur als een paradigmatische verbeelding, moet de vraag aan de orde komen hoe het christelijke paradigma er dan inhoudelijk uitziet. Green kiest voor het *imago Dei* – de mens als geschapen naar Gods beeld. Waarom deze keuze? Omdat zij, Bijbels gezien, de essentie vormt van onze menselijke natuur en tegelijk het aanknopingspunt is voor de openbaring. Het punt van contact is *formeel* de paradigmatische verbeelding en *materieel* het beeld Gods. Het *imago Dei* stelt ons in staat ons God voor te stellen. Het *imago Dei* is dus het materiële paradigma van het christelijk geloof.

Maar met dat *imago Dei* is iets aan de hand: de zonde heeft het verstoord. Het vermogen om God op de juiste manier voor te stellen is daardoor verloren gegaan. Dat heeft te maken met ons patroon van leven: het leven dat overeenstemt met God, de 'narratieve' vorm van ons leven, werd ontworpen doordat wij ons niet gedragen als schepsel van God. Het beeld van God is dus vernietigd door ons eigen handelen en door 'slechte verbeeldingen' (waarbij gedacht moet worden aan het hele patroon van ons leven). Formeel bleef ons vermogen om te verbeelden nog wel over, maar het materiële beeld ging verloren.

Idolen, iconen en paradigma's

Slechte verbeelding wordt in de Bijbel idolatrie genoemd. Het idool is dan ook het tegendeel van het *imago Dei*. Het is een vals paradigma van goddelijkheid. Het probeert de godheid te onderwerpen aan menselijke controle.

Green maakt dan ook een onderscheid tussen slechte verbeelding en goede verbeelding, tussen idolen en paradigma's. Het verschil tussen het idool en een paradigma is dat een idool een afbeelding wil zijn, een plaatje dat wil tonen hoe God *is*. Het idool is mimetisch van aard, maar het paradigma is analogisch. Het toont ons niet wat God *is*, maar waar God op *lijkt*. In deze paradigmatische verbeelding hoeft overigens het visuele niet het privilege te hebben: de Hebreeuwse profeten hadden bijvoorbeeld eerder een auditieve verbeelding. Het paradigma is dan ook abstracter dan een beeld. Verbeelding is in dit opzicht niet zozeer het vermogen om beelden te maken, maar eerder een *patroon-makend en patroon-herkennend vermogen*.

Ik benadruk het onderscheid dat Green maakt tussen idolen en paradigma's, omdat ook Marion zal spreken over idolen. Marion zal ze niet plaatsen tegenover paradigma's, maar tegenover iconen. Over iconen is Green echter wat minder positief dan Marion zal blijken te zijn. Maar Green denkt bij iconen dan ook meer aan de iconen in de Oosters-orthodoxe kerk die bij hem onder de verdenking blijven staan dat zij bedoeld zijn als afbeeldingen.

Jezus Christus: paradigma en openbaring

Terug naar het *imago Dei*. Door de zonde werd het verwoest. Maar in Christus wordt het beeld van God hersteld. Christus is geen 'plaatje' van God. Zijn uitspraak 'Wie mij gezien heeft, heeft de Vader gezien' wil uiteraard niet zeggen: wanneer wij een foto van Jezus hadden kunnen maken, dan hadden wij een afbeelding van God. Het *imago Dei* wordt gevormd door de hele *weg* die hij is gegaan. Het gaat om het patroon van zijn verhaal.

Jezus is de verbeelding van God, maar tegelijk openbaring van God. Naar de Bijbelse tekst uit Colossenzen (die ook bij Marion een centrale rol zal spelen!) waar over Christus wordt geschreven: 'Beeld van God, de onzichtbare, is hij' (1,15). Christus onthult God door zichzelf als paradigma aan te bieden. Of andersom: God neemt de 'vorm' aan van Christus. Christus is dus de plaats waar verbeelding en openbaring bij elkaar komen.

In Christus wordt het beeld van God hersteld. Maar hoe werkt dat op gelovigen in? Hoe wordt de gelovige verbeelding in ons gewekt? Het geloof is in de visie van Green een hervormd worden naar Christus' beeld. Extern neemt God vorm aan in Christus. Intern wordt in het geloof onze verbeelding getransformeerd doordat zij in overeenstemming wordt gebracht met het beeld van Christus. Maar let wel, dit beeld van Christus

is een narratief patroon. Onze bekeerde verbeelding zal dan ook een narratieve structuur aannemen. Hervormd worden naar Christus' beeld betekent: je leven (laten) structureren naar het patroon van zijn verhaal. Het *imago Dei* heeft dan ook een directe relatie met de *imitatio Christi* (de navolging van Christus). En eenmaal gestructureerd naar Christus' beeld dragen gelovigen het *imago* verder de wereld in.

Dus: het punt van contact voor de goddelijke openbaring is materieel: het paradigmatische beeld van God belichaamd in Christus, en formeel: de paradigmatische verbeelding van de mens.

'Is' en 'als'

Ik kom nog even terug op het onderscheid tussen 'is' en 'als' (zie p.11). Het begrip verbeelding had Green mede gekozen met het oog op de plurale wereld waarin wij leven. Wanneer we de verbeelding expliciet maken, laten we zien dat wij 'zien *als*': wij zien de Bijbel *als* het Woord van God, wij zien de wereld *als* theater van Gods glorie (woorden die Calvijn graag gebruikte). Het woordje 'als' laat de mogelijkheid open dat anderen het anders kunnen zien.

Maar er zit in het geloof ook een verrassende overgang van het woordje 'als' naar 'is'. Toen Calvijn voorstelde om de wereld als theater van Gods glorie te zien, bedoelde hij dat zij ook werkelijk dit theater *is*. Gezien van buiten de wereld van het narratieve regeert het woordje 'als': christenen zien de Bijbel *als* Gods Woord. Maar gezien vanuit de verbeelde wereld zelf regeert het woordje 'is': de Bijbel *is* het Woord van God. Het geloof is immers geen zaak van interpretatie (dat is theologie), maar van perceptie.

Green noemt deze wijze van perceptie, in navolging van de Franse filosoof Ricoeur, een 'tweede naïviteit': een naïviteit die de kritische integriteit niet opgegeven heeft, maar wel een nieuwe onbevangenheid bezit die ook de eerste naïviteit kenmerkte. Dankzij een dergelijke tweede naïviteit weet de gelovige ook raad met de fictieve elementen in de Schrift. Ook met fictieve elementen kan God immers de verbeelding van mensen vangen. Sterker, het spreken tot de verbeelding hoort, om zo te zeggen, bij zijn stijl van zijn liefde: Hij dringt zich niet op, Hij wil mensen veroveren op een manier die hen tegelijk vrij laat.

Conclusie

Al is 'verbeelding' een gevaarlijk begrip vanwege de connotatie 'illusoir', dat betekent nog niet dat het ongeschikt is om duidelijk te maken waar het in het geloof om gaat. In de theologie van Green komt zij niet in de

plaats van de openbaring, zij is er 'slechts' het formele aanknopingspunt voor. Je zou kunnen zeggen: de openbaring maakt gebruik van onze verbeelding, maar niet door haar te laten wat zij is; de openbaring vormt en richt onze verbeelding naar het beeld van Christus. Verbeelding als zodanig gaat dan ook niet in tegen het beeldverbod van de Schrift. Het beeldverbod richt zich tegen sléchte verbeelding.

Waardering

Green weet op een creatieve manier de begrippen openbaring en verbeelding in een consistente theorie met elkaar te verbinden. Daarbij weet hij bovenal recht te doen aan de goddelijke act van openbaring. Daarnaast opent het begrip 'paradigma' in zijn theorie rijke perspectieven. Het verbindt de religie met andere terreinen van het leven (zoals de wetenschap), maar wat nog belangrijker is: het paradigma is geschikt om de gelovige verbeelding te behoeden voor fixatie die haar zou maken tot idolatrie. Daarnaast laat het begrip paradigma zien wat de aard van de verbeelding is: analogisch en niet mimetisch, eerder patroon-makend en patroon-herkennend dan beeld producerend.

Vragen

Er zijn wel wat vragen te stellen bij de theorie van Green.

- Verbeelding is bij Green 'zien *als*'. Maar kan verbeelding niet méér zijn dan: deze werkelijkheid anders zien? Bij Ricoeur is de metafoor het centrale begrip. Aanvankelijk interpreteerde Ricoeur de metafoor, ook als een vorm van 'zien *als*' – net als Green het paradigma. Maar in zijn latere werk kreeg Ricoeur oog voor een andere werking van de metafoor, namelijk: het ontsluiten van een *nieuwe horizon*, van *nieuwe perspectieven*. Verbeelding ziet dus niet alleen anders, maar ook méér!
- In het verlengde daarvan: theologie lijkt bij Green op te gaan in hermeneutiek, een zaak van interpreteren. Maar kan de theologie, ook als een theologie van de verbeelding, niet ook *heuristische* (ontdekkende) functie hebben, in de zin van: zij toont welke fenomenen de openbaring zichtbaar maakt? Marion is bijvoorbeeld van mening dat de openbaring van barmhartigheid ('charity') het fenomeen van het menselijk gelaat als middelpunt van een netwerk van relaties en van de geschiedenis heeft onthuld.
- Hoe werkt het paradigma van Jezus precies in op mensen? Moeten mensen zich niet ook zelf *openstellen* en hun verbeelding *actief* inzetten?

- Dat brengt ons bij de vraag: waar blijft de *productieve* verbeelding in de theorie van Green? Heeft de verbeelding niet een te passieve rol in zijn boek?
- Een belangrijk element in de theorie van Kuhn over het paradigma is de *paradigmawisseling*. Is zo iets ook mogelijk in het geval van Green's theologie? Ik denk dat Green daarop ontkennend zou antwoorden. Terecht: het geloof kan Christus niet opgeven. Maar maakt dat zijn theorie niet te *statisch*? Zou een keuze voor de triniteit als paradigma niet een dynamischer model opleveren?
- Green weet met behulp van het begrip paradigma overtuigend een relatie met de wetenschap in het algemeen te leggen, maar is de relatie met de *kunst* hierdoor niet minder duidelijk geworden?

3. Marion: het gesatureerde fenomeen

De filosofische denkweg

Op zoek naar de mogelijkheid van openbaring

Jean-Luc Marion is een filosoof die zich regelmatig ophoudt in het grensgebied van filosofie en theologie. Sommigen beweren zelfs dat hij als filosoof de grens met de theologie meermalen ongeoorloofd heeft overschreden. Die beschuldiging is niet helemaal uit de lucht gegrepen. Een van de leidende vragen voor Marion is: is er – fenomenologisch gezien – openbaring mogelijk? Maar de toevoeging 'fenomenologisch gezien' duidt er al op dat Marion zichzelf eerst en vooral als filosoof wil verstaan.

De fenomenologie is een jonge tak aan de boom van de filosofie (daarover straks meer). Binnen de grenzen van deze vrij nieuwe stroming stelt Marion de vraag of er, naast alle andere fenomenen, ook zoiets mogelijk is als een openbaring. Nu onderscheidt hij wel tussen Openbaring (met een grote o) en openbaring met een kleine o. Maar ook de grote O schuwt hij niet. Toch is Marion geen theoloog, en wil dat ook niet zijn. Sterker, waren er in zijn vroege werk wel theologische lijnen te ontdekken, in de loop der tijd is hij daar steeds zuiniger mee geworden. Het gaat hem om een fenomenologische denkweg. Om die denkweg te kunnen volgen nu eerst wat algemene opmerkingen over de fenomenologie.

De fenomenologische weg

Hoe komt een mens tot kennis? Deze vraag wordt in de fenomenologie op aparte wijze beantwoord. Allerlei dieper liggende vragen zoals: is er een werkelijkheid buiten de mens, is er een werkelijkheid achter onze werkelijkheid? –, al deze vragen worden door de fenomenologie tussen haakjes geplaatst. Zij kijkt uitsluitend naar de wijze waarop fenomenen in ons bewustzijn verschijnen. De wijze waarop fenomenen verschijnen wordt door Marion (en andere fenomenologen) hun 'intuïtie' genoemd. Meteen al verwarrend, zou je zeggen, omdat het woord 'intuïtie' in ons dagelijks spraakgebruik iets betekent dat in ons subject plaatsvindt. Maar in de fenomenologie betreft het de verschijning(svorm) van een fenomeen.

Het Ik 'vangt' de intuïtie van een fenomeen in een concept. Je zou kunnen zeggen: de mens krijgt middels concepten 'greep' op een fenomeen, kan het daarmee tot object maken. 'Intuïtie' en 'concept' zijn dus twee hoofdbegrippen in de fenomenologie.

Nu bestaan er ruwweg twee soorten fenomenen. Er zijn fenomenen die arm zijn aan intuïtie. Het concept van dergelijke fenomenen moet de intuïtie als het ware aanvullen. Denk bijvoorbeeld aan een kubus. Van een kubus zien wij altijd slechts een beperkt aantal zijden tegelijk: hoogstens drie. Maar door en binnen het 'concept kubus' kunnen wij wat wij zien aanvullen tot wat een complete kubus is: een afgerond geheel met zes zijden. Naast fenomenen die arm zijn aan intuïtie, zijn er fenomenen die rijk zijn aan intuïtie, anders gezegd: waarvan het concept gevuld is met intuïtie. Marion wijst op getallen. Een getal is immers in zichzelf afgerond geheel.

Autonomie

Kenmerk van de fenomenologie is dus dat fenomenen teruggebracht worden tot hun verschijningsvormen in het Ik. Dit wordt reductie genoemd. Het Ik tracht door deze reductie greep op de dingen te krijgen middels concepten waardoor het fenomeen een beheersbaar object wordt. Het Ik en zijn horizon zijn dus de bepalende en constituerende factoren.

Nu was - zoals gezegd - de vraag van Marion: is er ook een fenomeen denkbaar dat voor openbaring door kan gaan? Zijn antwoord luidt: niet binnen de bovengenoemde voorwaarden. Als er openbaring is laat zij zich niet door het Ik aan banden leggen. Wie de openbaring wil bezien op de wijze zoals boven beschreven, maakt haar onmogelijk. Binnen de gestelde voorwaarden zal zij niet verschijnen.

Maar - zo luidt de vraag van Marion - deugen de voorwaarden dan wel? In het centrum van de fenomenologische methode staat het Ik. Dat Ik is de constituerende factor. Maar waardoor wordt het Ik op zijn beurt geconstitueerd? Die vraag wordt binnen de fenomenologie nooit gesteld, maar het is in de ogen van Marion een legitieme vraag.

De andere constituerende factor van de fenomenologie is de horizon van het Ik (de grens waarbinnen concepten hun werk doen). Alleen wat binnen die horizon verschijnt is realiteit. Maar - zo vraagt Marion - zijn er geen fenomenen denkbaar die deze horizon doorbreken of ontwrichten?

Marion bepleit dan ook een open houding ten aanzien van de mogelijkheid van een derde soort fenomeen: naast fenomenen die arm zijn aan intuïtie en fenomenen die rijk zijn aan intuïtie, zijn er fenomenen denkbaar met een *overschot* of *exces* aan intuïtie - *een overschot dat zich niet laat onderbrengen in een concept.*

Het gesatureerde fenomeen

Dergelijke fenomenen noemt Marion 'gesatureerd': het zijn fenomenen die *verzadigd* zijn van intuïtie. En omdat zij elk concept overschrijden, zijn ze niet objectiveerbaar. Ze overschrijden elke mogelijke horizon, sterker: zij verstoren elke horizon of laten zich alleen duiden door een meervoud aan horizonnen.

Ik kan me voorstellen dat de denkweg van Marion tot nu toe rijkelijk abstract aandoet. Hoog tijd dus voor voorbeelden. Marion geeft er zelf een aantal. Overigens, geen voorbeelden van Openbaring, maar van openbaring.

Wie de kleuren groen, oranje en rood ziet, laten we zeggen: in cirkeltjes onder elkaar, of in rechthoekige horizontale banden, ziet als snel een stoplicht of een vlag. Je bezielt de kleuren namelijk meteen binnen een herkenbaar concept. Maar datzelfde is niet mogelijk voor Mark Rothko's *Number 212*, een abstract schilderij waarin dezelfde keuren voorkomen. Waarom laat dit schilderij zich niet in een herkenbaar concept vatten? Omdat het een overschot aan intuïtie bevat dat zich niet laat onderbrengen in een afgerond concept.

Nog een voorbeeld. Wie luistert naar een mededeling op een luchthaven luistert niet naar de sonische intuïtie (bijvoorbeeld, de schoonheid van de vrouwenstem), maar moet het geluid reduceren tot haar betekenis: je loopt immers de kans anders je vliegtuig te missen! Horen wordt hier dus synoniem met begrijpen, een vorm van *niet* horen. Maar dat ligt anders bij het luisteren naar een mooie alt die een lied zingt. Misschien zingt zij zelfs wel in een taal die ik niet versta, maar desondanks kan zij mij raken en ontroeren. Ik kan die ontroering dan niet binnen de grenzen van bepaalde concepten uitleggen. Niet dat de ontroering zich louter afspeelt buiten en zonder concepten; je zou zelf kunnen zeggen dat de ontroering om alle concepten roept die ik tot mijn beschikking heb, maar de intuïtie satureert ze alle.

Zo geeft Mario voor elk zintuig een voorbeeld om te laten zien: gesatureerde fenomenen zijn 'dagelijkser' dan we misschien geneigd zijn te denken. Hij noemt ze 'banaal', maar dan in de oorspronkelijke betekenis van beschikbaar en toegankelijk voor allen. Het is dus niet zo dat gesatureerde fenomenen zelden voorkomen. Maar ook het omgekeerde is niet het geval: dat ze frequent zouden voorkomen. Banaliteit betekent hier dat de meeste fenomenen, misschien wel alle, een saturatie *kunnen* ondergaan.

Overigens wordt naar de mening van Marion de saturatie wel steeds moeilijker omdat de mens de wereld bedekt met een laag van intuïtief arme fenomenen: de producten van zijn eigen techniek.

Heteronomie

Terug naar de fenomenologie. Zij rust op een constituerend Ik dat fenomenen binnen haar horizon terugbrengt tot objecten. Bepalend is wat het Ik over de dingen te zeggen heeft binnen *zijn* horizon. Maar de stelling van Marion is dat niet alle fenomenen zich binnen die voorwaarden laten verstaan. Hij draait de voorwaarden om. De leidende vraag kan niet altijd zijn wat het Ik over de dingen te zeggen heeft, maar wat de dingen ons te zeggen hebben. Dan kan het blijken dat niet alles binnen onze horizon past.

Marion spreekt dan ook van een 'tegenervaring' die kan verwarren en ontregelen, ja, zelfs teleurstelling en verzet en ontkenning kan oproepen omdat zij als ronduit bedreigend ervaren wordt. De beschrijving van Marion doet op dit punt denken aan de beschrijving van het Heilige door Rudolf Otto: een mysterie dat aantrekkingskracht heeft, maar tegelijk huiver en vrees oproept. Het huiveringwekkende van deze ervaring ligt voor Marion in de 'doorlichting': het Ik wordt tegen het licht gehouden en haar onwaarheid wordt er door onthuld. Die huiver kan alleen worden doorbroken door het fenomeen lief te hebben en je erdoor te laten 'richten'.

Het woord 'tegenervaring' heeft me ingegeven om boven dit stukje het woord 'heteronomie' te plaatsen. Marion gebruikt dit woord weliswaar niet, maar het lijkt me een geschikt woord om ermee te duiden waar het hier om gaat. Bij de verschijning van een gesatureerde fenomeen zijn niet het Ik en zijn horizon meer de constituerende factoren, integendeel, zij worden 'overmand' door het gesatureerde fenomeen.

Idool en icoon

Twee sleutelbegrippen uit het werk van Marion zijn 'idool' en 'icoon'. Al vanaf de vroege jaren tachtig van de vorige eeuw spelen ze een rol in zijn fenomenologie. In de loop der tijd ondergingen ze wel een zekere betekenisverandering, zodat Stijn van den Bossche spreekt van een Marion I en een Marion II (in: 'God en het Denken'), maar deze onderscheiding is wellicht ook weer te sterk, omdat Marion in zijn latere werk het begrip 'idool' weliswaar positiever invult, maar de oorspronkelijke betekenis ervan blijft herkenbaar.

In zijn vroege werk vormt het woordpaar idool-icoon nog een tegenstelling. De eerder gevonden tegenstelling van gewone fenomenen en gesatureerde fenomenen correspondeert met die van idolen en iconen. Een idool is een beeld dat het resultaat is van mijn blik. Het is een

afbeelding van een fenomeen dat beheersbaar is. Een idool fixeert een fenomeen tot een object. Maar die blikrichting wordt in een icoon omgekeerd. Een icoon is niet het resultaat van mijn blik, in een icoon *word* ik aangekeken! In een icoon is een niet-object aanwezig, een gesatureerd fenomeen dat zich niet laat fixeren tot een idool. In zijn latere werk denkt Marion positiever over het idool. Ook een idool kan gesatureerd zijn. Maar ook dan blijft een idool het resultaat van mijn blik. We kunnen dus spreken van twee soorten beelden in het werk van Marion: beelden die fixeren en beelden die verzadigd zijn van een niet-object. Het is duidelijk dat de mogelijkheid van openbaring waar Marion naar zoekt in de laatste beelden gezocht moeten worden.

De icoon Christus

Voor Marion is het belangrijkste voorbeeld van een gesatureerd fenomeen Jezus Christus. Marion verwijst veelvuldig naar Collossenzen 1, 15 waar over Christus staat geschreven: 'Beeld van God, de onzichtbare, is hij.' De Griekse tekst spreekt van *eikoon*, dat Marion begrijpelijkerwijs vertaalt met 'icoon'.

Marion kan deze tekst goed gebruiken omdat er sprake is van een paradox. Enerzijds is er sprake van een beeld, anderzijds van een onzichtbare God. God laat zich niet fixeren door onze blik. Hij blijft onzichtbaar, niet in te perken of in te kaderen in onze begrippen. En toch kijkt Hij ons aan in Christus. Deze paradox maakt Christus tot het gesatureerde fenomeen bij uitstek.

Het is uitgerekend de keuze voor dit voorbeeld die Marion is komen te staan op veel kritiek. Ondanks zijn verzekering dat het hem niet gaat om een theologisch paradigma, maar om een paradigma van openbaring met een kleine letter, is deze keuze volgens velen een verdachte keuze. Ruud Welten, die kan gelden als een leerling van Marion, spreekt zelfs van 'mauvaise foi' (in: 'Fenomenologie en beeldverbod'), wat als 'slecht geloof' vertaald kan worden, maar ook als 'kwade trouw'. Hij meent dan ook dat terecht de vraag gesteld kan worden of Christus bij Marion niet een *desideratum* is: een gewenste richting die zijn gedachtegang bepaalt - een verborgen, christelijke agenda. Welten constateert wel dat het christusfenomeen in zijn latere werk geen paradigma meer is, maar slechts een voorbeeld van een gesatureerd fenomeen. Maar het blijft de vraag of deze Christus uiteindelijk een andere is dan van een openbaringstheologie.

Gegevenheid

In zijn latere werk neemt Marion meer afstand van de theologie. Van den Bossche spreekt van een fenomenologische 'neerlegging van de theologie'. Een centraal begrip in deze striktere fenomenologie wordt 'de gave'. Om het fenomeen van 'de gave' zuiver te beschrijven meent Marion dat de gever, de ontvanger en het gegeven object tussen haakjes geplaatst moeten worden. De kern van de gave zit niet in de *gever*, want als - bijvoorbeeld bij de anonieme gave - de gever niet bekend is, blijft de gave toch bestaan, sterker: nu zelfs als een nooit af te lossen schuld, wat de gave alleen maar groter maakt. Maar de kern van de gave zit ook niet in de *ontvanger*, want neem de liefde tot de vijand: de vijand zal hoogstwaarschijnlijk geen boodschap hebben aan die liefde, maar is daarmee die liefde zelf vervallen? Natuurlijk niet, je zou zelfs kunnen zeggen dat de gave gereduceerd is tot gegevenheid in al haar puurheid. De kern van de gave zit in de derde plaats ook niet in het gegeven *object*. Juist het omgekeerde lijkt het geval: naarmate de gave kostbaarder is, is er des te minder object voor nodig - het object wordt gereduceerd tot de abstracte rol van ondersteuning, decoratie of symbool.

De kern van de gave zit dan ook in 'gegevenheid' ('givenness') die zich besluit te geven aan een vijand als een onaflosbare schuld, zo luidt de conclusie van Marion. Het is niet moeilijk hierin Christus of de christelijke liefde te herkennen. Toch is Marion voorzichtiger geworden om Christus tot paradigma te maken, al is hij van mening dat er een nauwe band is tussen gegevenheid als dimensie van elk fenomeen en openbaring als bijzonder geval van fenomenaliteit.

Conclusie

Marion gebruikt het begrip 'verbeelding' niet als een centrale categorie. Daarom kan men hem niet één op één vergelijken met Green of uit zijn fenomenologische filosofie al te directe conclusies trekken voor wat betreft onze vraagstelling. Toch zijn er grote raakvlakken en overlappingsen. Deze worden met name zichtbaar in de begrippen 'idool' en 'icoon' en in de categorie van het gesatureerde fenomeen.

Marion laat zien dat er een categorie fenomenen bestaat die er op wijst dat de mogelijkheid van Openbaring (inderdaad: met een grote O) niet uitgesloten mag worden. Als paradigma van deze categorie fenomenen wijst Marion in zijn vroegere werk vrijmoedig op Christus als het beeld van de onzichtbare God - net als Garret Green! In zijn latere werk wordt Marion voorzichtiger met het woord 'paradigma' (hij wil vooral

fenomenoloog blijven), maar Christus blijft een voorbeeld van een gesatureerd fenomeen.

Ook met betrekking tot het beeldverbod levert Marion's filosofie bruikbaar begrippenmateriaal. In tegenstelling tot Green waardeert hij het begrip 'icoon' positief, en onderscheidt het van 'idool'. Of wat betreft de icoon de categorie 'verbeelding' op haar plaats is, is evenwel de vraag.

Deze twijfel wordt bevestigd door een blik in de index van *God without Being*: de woorden 'Image' en 'Imagination' hebben slechts een luttel aantal verwijzingen. En waar de begrippen in de tekst zelf ter sprake komen is dat niet op een positieve manier. 'Imagination' geldt als een 'idolatrourous faculty' – een instrument van idolatrie. Opmerkelijk, omdat de fenomenologie van de 20ste eeuw in het algemeen positief spreekt over de verbeelding, zoals Richard Kearney laat zien in zijn *Poetics of Imagining*.

Instemming

Op een verrassende manier brengt Marion de mogelijkheid van openbaring ter sprake voor een forum waar dat volstrekt niet (meer) vanzelfsprekend is: de filosofie. Hij doet dat op een wijze die vruchtbaar genoemd kan worden voor de theologie. Als filosoof kan hij niet verder gaan dan de conclusie dat de mogelijkheid van Openbaring (met een grote O) niet uitgesloten mag worden, maar Marion geeft zelf aan dat de theologie op dit punt vrijmoediger kan en moet spreken.

Marion denkt weliswaar niet vanuit het begrip 'verbeelding', maar zijn filosofie is zeker bruikbaar voor een kritische theorie over geloof en verbeelding. Met name het onderscheid tussen gewone fenomenen en gesatureerde fenomenen, en tussen idolen en iconen laat zich goed toepassen in een theologische theorie die het beeldverbod ernstig wil nemen. Meer nog, het paradigma (of in zijn latere werk: het voorbeeld) van het gesatureerde fenomeen bij uitstek - Jezus Christus, de icoon van de onzichtbare God -, kan de theologie herkennen als haar eigen paradigma.

Vragen

Ook bij de filosofische denkweg van Marion zijn vragen te stellen die uitnodigen tot verder denken in zijn spoor.

- Marion spreekt, in navolging van de Kolossenzenbrief, van Christus als de icoon van de onzichtbare God, en daarom als paradigma van het gesatureerde fenomeen. Maar kan Christus als icoon ook niet weer een idool worden? Dat gevaar is niet uit de lucht gegrepen: heel veel vroomheid lijkt God in Christus te verzelfstandigen en te fixeren,

zonder oog te hebben voor de triniteit. Draagt de icoon zoals Marion die opvat niet het gevaar in zich dat het een *te statisch paradigma* wordt, temeer omdat Marion zwijgt over een narratief patroon dat achter dit beeld schuilgaat?

- Waar komt het *icoon* vandaan? Wie scheidt het? Voor wat betreft het idool is dat duidelijk: het is het resultaat van mijn intentionele blik. Maar kan men spreken van een gesatureerd fenomeen dat zijn eigen beeld scheidt? Zou men dan niet ook kunnen spreken van het icoon als de verbeelding van God (als genitivus subjectivus)?
- Al eerder haalden wij het bezwaar van Welten aan: is het *christusfenomeen* geen verborgen christelijke agenda? Hier vullen wij die vraag aan met andere vragen van Welten: waarom niet afzien van het christusfenomeen als uiterste mogelijkheid of deze uiterste mogelijkheid beschrijven in haar religieuze pluriformiteit (d.w.z. ook voorkomend in andere godsdiensten)? Niet alleen de godsdienstwijsbegeerte zou daarmee een dienst bewezen worden, zoals Welten zegt, maar ook de theologie, met name in haar denken over de andere godsdiensten en het werk van de Geest.
- Welten is van mening dat idolen en iconen niet zonder elkaar kunnen bestaan: ze staan tot elkaar in een *oscillerende verhouding*, zoals wanneer ik in de spiegel kijk: ik zie afwisselend een subject en een object, maar nooit tegelijk. Is dat niet een vruchtbaarder denken dan het tegenover elkaar plaatsen (en tegen elkaar uitspelen) van idool en icoon? Het denken, maar ook het geloof kan immers nooit helemaal zonder fixaties.
- Marion spreekt over Openbaring (met hoofdletter) en openbaring (met kleine letter). Ze liggen bij hem in elkaars verlengde. Maar het gesatureerd fenomeen 'openbaring' laat zich gemakkelijker aantonen dan 'Openbaring' (zie de voorbeelden over zien en horen, p. 12). Maar is er behalve misschien een gradueel ook niet een *materieel* verschil? De een heeft betrekking op een esthetische ervaring, de ander op een *religieuze* ervaring. Waarom dan niet meer religieuze ervaringen als voorbeeld gebruikt? Je zou bijvoorbeeld kunnen denken aan Johannes 12: 28-30 waar sommigen alleen een donderslag horen (een gewoon fenomeen), maar Christus de stem van zijn Vader (een gesatureerd fenomeen).
- Waarom het begrip 'verbeelding' gemeden? Juist de verbeelding kan de manier zijn waarop de mens het gesatureerde fenomeen tegemoet treedt en er weg mee weet waar het begrippelijk denken moet vastlopen.

4. Terugblik en uitzicht

Tot slot nog een terugblik en wat voorzichtige lijnen voor een kritische theologische theorie van verbeelding.

Terugblik

Zowel Green als Marion houden rekening met de (mogelijkheid van) openbaring. Green doet dat in een theologie waarin het begrip 'verbeelding' een centrale rol heeft. Marion noemt de verbeelding niet. Hij onderzoekt de fenomenologische mogelijkheid van openbaring. Maar – concludeerden wij al eerder - het zou weleens de gelovige verbeelding kunnen zijn die 'opvangt' wat binnen het fenomenologisch spreken hoogstens een mogelijkheid moet blijven.

Van belang is dat beide denkers de (ervaring van) openbaring niet reduceren tot verbeelding of een andere categorie, integendeel, bij beide heeft een openbaring een intrinsieke waarde die het Ik en zijn horizon (Marion) of de verbeelding (Green) van buiten af komt verontrusten, openbreken of bekeren.

Dit alles leidt tot de conclusie dat 'verbeelding' als theologische categorie wellicht een risico in zich draagt, in die zin dat het kan neigen naar de betekenis 'illusoir', maar dat dit wat Green betreft niet zo hoeft te zijn. Deze gedachte vindt voor een deel steun in het filosofisch gedachtegoed van Marion.

Het beeldverbod wordt zowel in het werk van Green als dat van Marion uiterst serieus genomen. Beide onderscheiden tussen enerzijds het idool en anderzijds het paradigma of icoon om op die manier ongewenste fixaties te benoemen en om ruimte te bieden aan de openbaring. Zonder beelden kan een mens niet, maar er moet onderscheid gemaakt worden tussen slechte en goede (wijze van ver)beelden. Green biedt wat dit betreft een rechtstreekser antwoord op onze probleemstelling, maar ook hier vindt een theologische theorie van verbeelding in het werk van Marion steun en gereedschap tot verder denken.

Verder denken

Hieronder wat losse aanzetten tot het verder nadenken over dit thema.

Zowel Marion als Green verwijzen naar Kolossenzen 1,15 als centraal paradigma. Al eerder wezen wij erop dat dit paradigma het gevaar in zich

draagt te statisch te worden. Dit bezwaar is bij Marion zelfs nog sterker dan bij Green. Zou het dogma van de *triniteit* als paradigma ('paradogma'!) wat dit betreft niet vruchtbaarder kunnen zijn? De christocentriciteit van het door Green en Marion gebruikte paradigma heeft als nadeel dat het de eigen aard van het werk van God als Schepper en van God als de Geest al snel tekort kan doen. In dat geval mist men de breedte van het gewone leven en de herschepping van álle dingen. In het dogma van de triniteit zit dus een dynamiek en bandbreedte die in Christus als de icoon ontbreekt, en biedt bovendien ruimte om het *imago Dei* op een dynamische manier te beschrijven. Het *imago kan* dan misschien zelfs het paradigma blijven, maar dan onder een drievoudig aspect.

Het nadeel van het paradigma van Christus als icoon is dat de Schrift naar de maat van dat paradigma gesneden wordt, zoals bij Green m.i. teveel gebeurt. Daarom zou het paradigma ook nog kunnen luiden 'De wereld wordt Gods Koninkrijk' (let wel: niet 'is' of 'zal worden'). Deze oneliner zou kunnen doorgaan voor een dynamische metafoor die oprijst uit de Schrift, maar die tegelijk niet beperkt blijft tot de Schrift.

Het onderscheid tussen *idool enerzijds en paradigma of icoon anderzijds* is zeer vruchtbaar om een ongewenste fixatie te vermijden. In elke levende relatie moeten de beelden kunnen verspringen en/of door de ander doorbroken kunnen worden. Dat geldt ook in de relatie met God. Maar geen relatie kan zonder (tijdelijke of kortstondige) fixaties. De door Welten geïntroduceerde oscillatie tussen idool en icoon is dan ook een bruikbaar concept. Maar de vraag die aan hem gesteld kan worden luidt: wat houdt de oscillatie aan de gang? Wat zorgt ervoor dat zij niet tot stilstand komt? Is het niet juist de Schrift die als een 'tegeninstantie' onze beelden komt doorbreken? Of nog preciezer: God zelf die zich telkens aan onze beelden onttrekt en zo onze verbeelding prikkelt, lokt en aan de gang houdt?

In dit verslag ging het om de vraag hoe we binnen een kritische theologie van verbeelding recht doen aan de openbaring. Dat is iets anders dan de openbaring *bewijzen*. De denkweg van Marion lijkt zich weleens in die richting te bewegen. Maar het verzet en de tegenspraak die dit bij anderen oproept toont dat van een godsbewijs, ook in verkapte vorm, geen sprake kan zijn. Misschien wreekt zich hier wel het ontbreken van de categorie 'verbeelding' in zijn werk. Redenerend vindt men geen grond voor het geloof. God gaat zijn weg in het verborgene. Hij onttrekt zich ook aan onze denkende fixaties en doorbreekt ze, zoals Marion zelf zo treffend

laat zien. Maar de gelovige verbeelding weet weg met haar eigen versterking veroorzaakt door Gods ongrijpbaarheid: zij ziet het als de wijze waarop de Geest haar gaande houdt - totdat God alles in allen zal zijn en wij zullen zien van aangezicht tot aangezicht.

Gebruikte literatuur

- Peter Jonkers en Ruud Welten (red.), *God in Frankrijk. Zes hedendaagse Franse filosofen over God*, Budel 2003
- Richard Kearney, *Poetics of Imagining. Modern to Post-modern*, New York 1998
- Garrett Green, *Imagining God. Theology and the Religious Imagination*, Grand Rapids/Cambridge 1989 (1998 paperback edition)
- Garrett Green, 'The Mirror, the Lamp, and the Lens', *Ars Disputandi* [<http://www.ArsDisputandi.org>] 2 (2002)
- Anton Houtepen, 'Vensters op het oneindige. Over God als open vraag aan onze cultuur', in: Th. de Boer, A.W.J. Houtepen, J.A. Montsma, A. Wessels, *God geeft te denken. Bijdragen aan het spreken en denken over God*, Zoetermeer 1997
- Jean-Luc Marion, *God without Being. Hors-Texte*, Chicago and Londen 1991 (paperback 1995)
- Jean-Luc Marion, *The Visible and the Revealed*, New York 2008
- Philipp Stoellger, 'Imagination Ltd.', *Ars Disputandi* [<http://www.ArsDisputandi.org>] 2 (2002)
- Ruud Welten, *Fenomenologie en beeldverbod. Bij Emmanuel Levinas en Jean-Luc Marion*, Budel 2001
- Ruud Welten (red.), *God en het Denken. Over de filosofie van Jean-Luc Marion*, Nijmegen 2000

Inhoudsopgave

Woord vooraf	3
1. Inleiding	5
<i>Probleemstelling</i>	5
<i>Twee gidsen</i>	6
2. Green: God verbeelden	8
<i>Spreken als theoloog</i>	8
<i>Het aanknopingspunt</i>	8
<i>De impasse doorbroken</i>	9
<i>De paradigmatische verbeelding</i>	9
<i>De religieuze verbeelding</i>	10
<i>Het paradigma van het geloof: het imago Dei</i>	11
<i>Idolen, iconen en paradigma's</i>	11
<i>Jezus Christus: paradigma en openbaring</i>	12
<i>'Is' en 'als'</i>	13
<i>Conclusie</i>	13
<i>Waardering</i>	14
<i>Vragen</i>	14
3. Marion: het gesatureerde fenomeen	16
<i>Op zoek naar de mogelijkheid van openbaring</i>	16
<i>De fenomenologische weg</i>	16
<i>Autonomie</i>	17
<i>Het gesatureerde fenomeen</i>	17
<i>Heteronomie</i>	19
<i>Idool en icoon</i>	19
<i>De icoon Christus</i>	20
<i>Gegevenheid</i>	21
<i>Conclusie</i>	21
<i>Instemming</i>	22
<i>Vragen</i>	22
4. Terugblik en uitzicht	24
<i>Terugblik</i>	24
<i>Verder denken</i>	24
 <i>Gebruikte literatuur</i>	 27